

Тимошенко В.І., канд. іст. наук

НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД МИРОВИХ ПОСЕРЕДНИКІВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1861-1865 РР.)

В статті розкрито зміни в національному та соціальному складі інституту мирових посередників Правобережної України на різних етапах його діяльності.

In the article changes in national and social compound of conciliators institution of the Right-Bank Ukraine on the different stages of his activity are revealed.

Головною ланкою в механізмі проведення реформи 1861 р. та важливим елементом в системі нових адміністративних органів був інститут мирових посередників. Основний принцип діяльності цієї інституції полягав у "примиренні" інтересів поміщиків і селян [10, с.131; 11, с.127]. Тому виявлення правових особливостей, характеру діяльності, складу мирових установ представляє значний науковий інтерес.

Між тим, історіографія інституту мирових посередників на відміну від реформи 1861 р. в цілому, досить незначна. В дореволюційній літературі цій проблемі присвячена стаття ліберального історіографа реформи 1861 р. А.А. Корнілова. Однак для автора характерне некритичне, занадто довірливе ставлення до всіх перетворень 60-их рр. XIX ст. До того ж, він зупиняється лише на першому триріччі діяльності мирових установ [9].

В радянській історіографії окремі сторони діяльності інституту мирових посередників були досліджені в роботах Н.М. Дружиніна, В.Г. Чернухи та Н. Ф. Устьянцевої, де цій проблемі вперше було надано самостійного статусу [5, 18, 22]. Побіжно торкаючись функціонування цієї інституції на Правобережній Україні, дослідники відзначали засилля польських шляхтичів у мирових установах у 1861-1863 рр., а також ротацію складу мирового інституту, проведену самодержавством після зміни курсу державної політики в регіоні.

Сучасна вітчизняна історіографія значно більше уваги приділяє вивченню специфіки мирових установ Правобережжя. Досліджувана нами проблема знайшла висвітлення в працях Ю. О. Нікітіна, Ю. П. Присяжнюка, В.С. Шандри [15, 16, 23].

У статті японського вченого К. Мацузато "З комісарів антиполонізму в просвітителі села: мирові посередники на Правобережній Україні" показано особливості функціонування інституту мирових посередників

цього краю. Автор також розкрив причини існування цих інституцій на Правобережжі аж до 1917 р., при тому, що в корінних регіонах Росії з 1874 р. вони були замінені на повітові селянські присутствія [13].

У дисертаційній роботі С.В. Набоки здійснено комплексний аналіз функціонування та еволюції інституту мирових посередників у Південно-Західному краї (так росіяни називали Правобережну Україну) Російської імперії, визначено його роль та місце в адміністративному управлінні регіону і соціально-економічних реформах у краї [14]. Дослідник вперше в українській історіографії зробив спробу виділити основні періоди діяльності інституту мирових посередників у краї. Перший період він умовно назвав "польським" (1861-1863 рр.), під час якого діяльність цих установ здійснювалася в інтересах польських поміщиків; другий період – "колегіальним" (1863-1865 рр.), для якого характерна велика кількість ініціативних пропозицій з боку мирових діячів, і третій період – "генерал-губернаторським" (з 1865 р і до початку ХХ ст.), під час якого мирові установи фактично потрапили в повну залежність від генерал-губернатора. [14, с. 11-14].

Разом з цим, ряд проблем діяльності мирових установ потребує подальшого поглибленого дослідження. Серед них – вивчення етнічного і соціального складу інституту мирових посередників на різних етапах його діяльності, що й стало темою нашої статті.

Як ми вже вказували, урядом на мирових посередників було покладено вирішення важливих завдань. Найголовнішими з них були ведення справ стосовно земельних відносин поміщиків і селян, нагляд за селянським самоврядуванням, прийом та розгляд скарг на рішення мирових судів. На посередників також покладалися обов'язки по забезпеченню відбування селянами повинностей на користь поміщиків до і після введення статутних грамот, всі справи по оформленню викупних угод і стягнення з селян викупних платежів. Вони частково успадковували вотчинну владу поміщиків, отримавши право накладання штрафу, взяття під арешт і покарання різками [13, с. 75].

Для реалізації цих завдань необхідні були грамотні, досвідчені виконавці, яких уряд бачив лише в середовищі дворянства. Залучення дворянства на посади мирових посередників на той час мало певні причини: в силу об'єктивних обставин не було іншої ланки, здатної нести на собі тягар управлінської діяльності.

Відповідно до чинного законодавства на посаду мирових посередників могли обиратися місцеві потомственні дворяни, що володіли не менше 500 дес. землі чи 150 дес. землі при наявності вищої освіти та мали право на чин XII класу. В разі нехватки потомствених дворян, що задовольняють ці вимоги, ценз знижувався, і на посаду посередників могли

претендувати потомственні дворяни і без вищої освіти, чи не внесені до дворянської родословної книги, при умові наявності в них необхідної кількості землі, чи особові дворяни, що володіли землею в подвійній кількості.

Право вибору мирових посередників надавалося губернатору за списками, складеними повітовими предводителями дворянства з усіх поміщиків і розглянутими повітовими дворянськими зборами. Остаточне затвердження посередника на посаді здійснював Сенат. Саме цій установі було надано право адміністративного покарання, а також і відсторонення посередників від служби, тому що вони прирівнювалися в правах з повітовими предводителями дворянства, які також знімалися з посади виключно Сенатом, причому з обов'язковим рішенням суду, за вироком якого і могли бути звільненими. Отже, мировий посередник був фігурою, в певній мірі незалежною від губернської адміністрації, що давало йому можливість приймати рішення і розпоряджатися в своїй мировій ділянці на власний розсуд. Але, в той же час, ця міра незалежності в роботі мирових посередників накладала на них велику відповідальність за свої дії, а вибір мирових посередників ставав справою надзвичайно відповідальною.

Запровадження інституту мирових посередників в губерніях Правобережної України мало свої особливості. Абсолютну більшість поміщицької верстви Правобережжя складали польські шляхтичі. В правобережних губерніях їх кількість сягала до 90% всього дворянського стану краю (в Київській - 87%, Подільській - 89%, Волинській - 93%) і їм належало 9/10 земель [7, с.31]. У цих умовах принцип комплектації мирових установ з дворян автоматично призводив до того, що штат мирового інституту Правобережної України в переважній більшості був представлений чужими українським селянам в національно-етнічному та релігійному відношенні польськими землевласниками [12, с.168].

До того ж, майже 32,5% мирових посередників не мали чинів, а кандидатів без чинів взагалі було 41,3%. У Волинській губернії за підрахунками автора з 52 мирових посередників 24 особи (46,1%) мали цивільні чини, 8 осіб (15,5%) – військові чини і 20 осіб (38,4%) були шляхтичами без чинів, серед них і два графи [19, спр. 379-385 зв.]. Це досить різко контрастувало з показниками російських губерній, де майже 98% мирових діячів мали чин. Таке становище пояснювалося тим, що польські шляхтичі не бажали йти на службу неїзгодній російській державі, віддаючи перевагу приватному життю. Тому у більше ніж половини поміщиків цих губерній не було чинів, хоча перевага при призначенні на посаду в основному все ж віддавалася тим, які мали чини. Молодий вік (у середньому 36 років) і висока освіченість мирових діячів правобережного регіону, які навіть перевищували загальноросійські

показники, у цьому випадку зовсім не були гарантією їх ліберальних настроїв і передових переконань. Запальність і освіченість молодих польських посередників конвертувалась у каталізацію прагнень до відновлення своєї польської держави - Речі Посполитої.

Місцеве панство було одним із найбагатших у державі, відзначаючись великими розмірами маєтків і кількістю кріпаків (у середньому, на одного поміщика припадало більше 200 кріпосних). Відтак, штат мирових посередників у цьому регіоні характеризувався за своїми показниками, порівняно з іншими губерніями, найвищим рівнем концентрації кількості найбагатших мирових діячів. Середній посередник "західних православних губерній" був значно багатшим, ніж його російський колега. Отже, права, які йому надавалися законом, підкріплювались і його економічною самостійністю, що робила його у великій мірі незалежним від губерньського начальства.

Тому польські шляхтичі, котрі були вибрані мировими посередниками, з одного боку, відстоювали соціально-економічні інтереси своєї національної поміщицької меншини, не відчуваючи ніяких сентиментів до православних українських селян, а з іншого, користуючись незалежністю і не підконтрольністю своєї посади, використовували можливості мирового інституту для підготовки національного повстання проти Російської держави та провадили агітацію серед селян. У мирових з'їздах нерідко відкрито обговорювалися плани виступів, а свої службові поїздки польські посередники використовували для налагодження зв'язку між повстанськими структурами та координації їх діяльності. У червні 1863 р. київський генерал-губернатор у звіті на адресу міністра внутрішніх справ відмітив, що "поляки-мирові посередники прагнули завоювати якнайбільший вплив серед селян і послабити російську владу, і в той же час показували селян перед владою з негативної сторони як порушників законів, щоб спровокувати її на репресії проти них" [20, арк.14 зв.-15].

Після придушення польського січневого повстання 1863 р. намагаючись створити проурядову соціальну базу в регіоні, уряд прийняв низку законів, спрямованих на підриг соціально-економічних позицій польської шляхти та зміцнення українського селянства. Подією, що знаменувала адміністративні зрушення на Правобережній Україні і докорінно змінила становище у селянській справі, став урядовий указ від другого листопада 1863 р., за яким для допомоги генерал-губернаторові краю у проведенні положень реформи створювалась "Тимчасова комісія для виконання розпоряджень по Височайшому указу тридцятого липня 1863 р." (далі – Комісія).

Тимчасова комісія, щоб підірвати економічні позиції польських поміщиків, погодилася знизити на 20% розміри викупних платежів,

більшість "прирізаних" за інвентарною реформою 1847 р. земель поверталася селянам, розмір компенсації було зменшено на дві третини й дозволено сплачувати її без виконання тимчасових обов'язків щодо поміщиків [23, с.296-297].

Реалізація цих положень аграрної реформи була покладена на мирових посередників. Однак досить швидко стало зрозуміло, що без докорінної реорганізації мирових установ не вдасться досягти реальної суспільної стабілізації краю та втілення стратегічної антипольської програми уряду. У зв'язку з цим генерал-губернаторам Західних губерній було надано право самостійно змінити склад мирових посередників, призначаючи нових в обхід Сенату (що збільшило вплив адміністративних органів на посередницькі структури). Враховуючи нестачу місцевих лояльних дворян, генерал-губернатору надавалось право набирати штат мирових посередників не з місцевих дворян. У результаті цього інститут мирових посередників у регіоні повністю був оновлений. Однак безпрецедентне розширення повноважень генерал-губернаторів по відношенню до мирових посередників обмежувало незалежність мирових структур.

Отже, характерною рисою нового складу мирових установ в цьому регіоні була неоднорідність контингенту мирових діячів. Оскільки з політичних причин на посади мирових посередників катастрофічно не вистачало місцевих лояльних поміщиків православного віросповідання, то новостворюваний штат мирового інституту і вищих мирових структур відрізнявся значною різноманітністю осіб у плані їх професійних занять, суспільного становища та поглядів. Крім чиновників, уряд переводив сюди військових і морських офіцерів, які служили посередниками в Росії, чи були в запасі, зі збереженням усіх їхніх службових переваг, дозволяючи їм вступати на ці посади прямо з дійсної військової служби, що категорично заборонялося в інших губерніях імперії [14, с.103]. Польських поміщиків на посади мирових посередників (і взагалі на адміністративні посади) більше не допускали. Для російських службовців, які їхали працювати в західні губернії, неодноразово збільшувались підйомні й прогонні виплати. До того ж уряд запрошує і переводить із центральної Росії багато прогресивних мирових посередників першого призову, які внаслідок реакції консерваторів і урядового тиску вимушені були піти у відставку, а тепер вони з радістю їхали в західні регіони.

Визначальними чинниками при призначенні на посаду мирового посередника були політична лояльність, рівень освіти, досвід й особисте відношення кандидата до впроваджуваних реформ. Тому контингент мирових діячів, яких рекомендувало міністерство внутрішніх справ, був досить прогресивного спрямування. Незважаючи на відзначені вище

сприятливі аспекти ситуації, поставали і значні перешкоди формуванню компетентного і прогресивного складу мирових посередників. Підвищений урядом до 2 тис. карбованців на рік оклад мирового посередника і можливості кар'єрного росту привабляли чимало авантюристів, кар'єристів та й просто байдужих до селянської справи людей [4]. За таких умов Комісія намагалася зробити так, щоб до кожного мирового з'їзду потрапило хоча б один-два порядних й ініціативних посередника, які б визначали пріоритети діяльності в селянській справі. Таким чином, ліберально-демократичні члени Комісії намагалися створити базу із своїх однодумців та забезпечити захисникам селянських інтересів міцні позиції на мирових ділянках і мирових з'їздах [3, с.761].

На кінець 1863 р. було набрано 150 посередників із 200 вакансій. "Другий призов" суттєво відрізнявся від своїх попередників як за становою приналежністю, так і за національною ознакою. За нашими підрахунками, найбільш вагомою групою у складі мирових посередників були військові. Їх чисельність складала 84 особи (56% від загальної чисельності) [21, арк.157 а - 157 е]. Серед цієї групи було три особи, які мали високий IV військовий чин (один генерал та два генерал-майори [21, арк.157 б, д, е]. Зменшилася кількість посередників, що мали цивільні чини. Їх чисельність становила 56 осіб (37,3 %). З них найбільше мали VIII і IX чини – відповідно 11 і 12 осіб [21, арк.157 а - 157 е]. Однак це не перекривало "голод" на кваліфіковані кадри мирових посередників в краї. Тому місцева адміністрація включала до складу мирових установ місцевих вихідців недворянського походження – вчителів, лікарів, студентів.

Мирові посередники другого призову в основному були росіянами – 109 осіб (в тому числі серед цивільних чинів 37 осіб та серед військових 66 осіб). Разом з тим місцева адміністрація залучала до формування мирових дільниць і українців, як з інших губерній, так і з числа місцевого населення. Їх чисельність складала 41 особу. Французький історик Д. Бовуа вказує, що в складі мирових посередників "другого призову" були і польські дрібні шляхтичі, які прийняли православну віру. Польські магнати, які нехтували своїми збіднілими одноплемінниками, найбільше боялися їх помсти. Так, шляхтич Маньковський в своїх спогадах пише про якогось Неньонжкевича, колишнього секретаря його батька, який нібито з помсти напосівся на маєток Маньковських, а пізніше став справником у Вінниці [1, с.92].

Новий склад мирових посередників розпочав активну діяльність по розгортанню викупних операцій і спостереженню за належним виконанням селянами умов статутних грамот і викупних угод, тобто мав, переважно, охоронний характер [22, с.32]. Мирові посередники створювали таку атмосферу, в якій селяни могли б висловлювати свої претензії до

поміщиків [23, с.297]. На мирових з'їздах перевірялася правильність складання уставних грамот, причому ті, хто перевіряв, мали право виправляти неточності як щодо наділу, так і щодо викупних платежів.

До співпраці з селянами їх заохочувало керівництво імперії та губернатори. До Києва на цілий тиждень приїздив міністр внутрішніх справ П. Валуєв, який на аудієнціях говорив незвичні раніше речі: "Тільки довіра селян до влади може бути запорукою порядку в цій краї" [2, с.86]. Отже, політичний настрій був відповідним: при розподілі спільних земель мирові посередники виступали на боці селян [17, с.95].

Діяльність мирових посередників по наділенню селян землею викликала різке невдоволення польського дворянства. В мемуарах польських дворян мирові посередники зображені як запродавці влади, а з огляду на відсутність земств – як дуже могутні "маленькі начальники", котрі тероризували поляків, а до селян ставилися цинічно і зневажливо [1, с.91-92].

Мирові посередники також проводили активну діяльність по виключенню поляків з органів місцевого самоврядування, зокрема з посад писарів, тощо [13, с.86]. Однак маючи значну владу над селянами, посередники нерідко розпоряджалися нею для вирішення своїх корпоративних інтересів. Вони втручалися в діяльність органів селянського самоуправління, допускали зловживання службовим становищем [15, с.76-80].

Загалом не можна оцінювати діяльність мирових посередників після придушення повстання 1863 р. однозначно. З одного боку, держава не могла повністю знехтувати інтересами найбільш заможної та освіченої частини населення – поміщиків, які були її опорою; з іншого – вона прекрасно розуміла, що в умовах розвитку суспільства потрібно створити рівні умови для всіх верств населення. Саме тому за сприянням мирових посередників економічне становище місцевого селянства поліпшилося. Після 1863 р. селянське землеволодіння зросло лише на Правобережжі, в той час як в інших українських губерніях відбулося скорочення селянських наділів в середньому на 28% [6, с.63].

Аналіз існування та склад інституту мирових посередників Правобережжя в 1861-1865 рр. дозволив авторів зробити висновки, що він був створений як важливий елемент вирішення селянського питання після відміни кріпосного права. Половинчастість реформ 1861 рр. визначила характер, принципи та склад інституту мирових посередників. Зі старим, дореформеним законодавством його пов'язував становий характер, як по складу посадових осіб, так і по характеру управлінської діяльності, а також відмова від ідеї виборності. Перший призов мирових посередників складався майже повністю з польської шляхти. Ці ставленики польських

кріпосників, були позбавлені емансипаторських ілюзій і не відчували найменшого співчуття по відношенню до українських селян. Більше того, вони робили все можливе для проведення реформи лише в інтересах польських землевласників. Після придушення польського повстання уряд розгорнув активну антипольську кампанію, яка передбачала більш лояльне ставлення до українського селянства. Це призвело до змін в етнічній і соціальній структурі складу мирових інституцій. До числа посередників другого призову були залучені російські і українські чиновники та військові, а також різночинці. В силу об'єктивних обставин їх діяльність була спрямована на підрив соціально-економічних позицій польської шляхти, зміцнення українського селянства та створення проурядової соціальної бази в регіоні.

1. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998.
2. Воропонов Ф. Крестьянская реформа // Вестник Европы. – 1900. – Кн. 9. – С.83-96.
3. Воропонов Ф.Ф. Сорок лет тому назад. По личным воспоминаниям // Вестник Европы. – СПб., 1904. – Кн. 6. – С. 757-772.
4. 2 ПСЗ. – Т. 38. – Отд. 1. – № 39935.
5. Дружинин Н.М. Мировые посредники 1860-1870-х годов (к вопросу о реализации реформы 1861 г.). – В кн.: Труды Института экономики и права АН Груз. ССР. – Тбилиси, 1968. – Т.15. – С. 114-127.
6. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – Т.1. – К., 2006.
7. Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России 1861-1904 гг. – М., 1979.
8. Корнилов А.А. Деятельность мировых посредников. – В сб.: Великая реформа. – М., 1911. – Т.5. – С. 237-252.
9. Корнилов А.А. Курс истории России XIX века. – М., 1993.
10. Литвак Б.Г. Переворот 1861 года в России. Почему не реализовалась реформаторская альтернатива. – М., 1991.
11. Лохматова А.І. Інститут мирових посередників у контексті історії становлення органів місцевого самоврядування селянства півдня України в другій половині XIX століття // Вісник Дніпропетровського університету. – Дніпропетровськ, 2001. – Серія історія та археологія. – Вип. 9. – С. 126-138.
12. Марахов Г.И. Восстание поляков в Юго-Западной России в 1863 г. – К., 1963.

13. Мацузато К. Из комиссаров антиполонизма в просветители деревни: мирове посредники на Правобережной Украине // Український гуманітарний огляд. – 2003. – Вип. 3. – С. 62-122.

14. Набока С.В. Діяльність інституту мирових посередників у проведенні селянської реформи 1861 р. на Правобережній Україні (1861-1914 рр.) / Дис. канд. іст. наук. – К., 2006.

15. Нікітін Ю.О. Зміни в становищі сільського і міського населення Київської і Чернігівської губерній після реформи. – Дис. канд. історич. наук. – К., 2004.

16. Присяжнюк Ю. П. Соціальне становище українського селянства Правобережної України в 60 – 90 рр. XIX ст. Автореферат дис. ... канд. історич. наук. – Донецьк: ДДУ, 1997.

17. Рудченко И. Записки о землевладении в Юго-Западном крае. – К., 1882.

18. Устьянцева Н.Ф. Институт мировых посредников в системе государственного строя России (1861-1863 гг.). Автореферат дис. ... канд. историч. наук. – М., 1984.

19. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАУ у Києві). – Ф.442, оп. 300, спр.1, арк. 379-385 зв.

20. ЦДІАУ у Києві. – Ф. 442, оп.813, спр. 231, арк. 14 зв.-15.

21. ЦДІАУ у Києві. – Ф. 707, оп.29, спр.33, арк. 157 а - 157 є.

22. Чернуха В.Г. Крестьянский вопрос в правительственной политике России (60-70 годы XIX в.). – Л., 1972.

23. Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX - початок XX століття. – К., 2005.